



## Analytical Examination of Neo-Mu'tazilite Theories: Insights from the Thought of Muhammad Abed Al-Jabri and Implications for Religious Education

**Hossein Abdullahzadeh Homirani**

PhD Student, University of Shiraz, Shiraz, Iran. Email: hoseinali4269@gmail.com

**Babak Shamshiri**

Professor, University of Shiraz, Shiraz, Iran. (Corresponding Author), Email: babakshamshiri@yahoo.com

**Saeed Rahimian**

Professor, University of Shiraz, Shiraz, Iran. Email: sd.rahimian@gmail.com

**Mohammad Jafar Mahalati**

Professor, University of Oberlin, USA. Email: Jafar.Mahallati@oberlin.edu

Received: 2022-12-17      Revised: 2023-11-12      Accepted: 2024-03-19      Published: 2024-03-18

**Citation:** Shamshiri, B., Abdullahzadeh Hamirani, H., Rahimian, S., & Mahallati, M. J. (2024). Analytical study of Neo-mu'tazilah theories with emphasis on the thoughts of Mohammad Abed Al-Jaberi and its implications for religious education.. *Foundations of Education*, 13(2), 31-52. doi: 10.22067/fedu.2024.78894.1207

### Abstract

The present study focuses on Neo-mu'tazila theories with an emphasis on the thoughts of Mohammad Abed Al-Jaberi and its implications for religious education. The Neo-Mu'tazila movement, especially Abed al-Jaberi, by passing through the traditional religious discourse and presenting a new and critical reading of religion, tried to reconstruct the tradition of the Islamic past in order to build its own modern world and to adapt religion to the new era. By examining Jaberi's thoughts in relation to Islamic thought and education, a new plan can be established in religious education. originality, humanity and modernity are among the most important intellectual components of Jaberi in the field of religious education, which has distinguished him from other Neo-Mutazalis. Basics derived from Jaberi's opinions and thoughts at both meta-religious and intrareligious levels can open the way for the challenges of religious education in the new era. The present study with a descriptive-analytical method aims to extract the implications of religious education by analyzing the opinions and thoughts of Jaberi. The results proved that the religious education emphasized by Jaberi are: emphasis on religious rationality, ethics-oriented, critical thinking, free thinking, skepticism, justice-oriented, goal-oriented religious text, Muslim life in the modern era, use of rational-human content, idealistic-critical content and finally emphasis on independent and non-ideological educational system in religious education.

**Keywords:** neo-mu'tazila, Abed Al-Jaberi, religious education.

### Synopsis

After several decades of establishment of the Islamic system and despite the efforts made in the field of religious education, one of the important challenges facing the educational system is the efficiency of religious education in the society. Incorrect standards of education in policies and evaluation of Quranic and religious subjects, lack of attention to the psychological structure of adolescence and the use of incorrect methods in Islamic education are damaging factors in religious education in schools (Hamid & Daman Pak Moghadam,



2009). Religious traditionalists have created the causes of this inefficiency by adopting a task-oriented, top-down, prescriptive view, and on the one hand, eliminating man as a dynamic and active factor in the definition of religion (shamshiri, 2016). The dominance of such an interpretation of religion causes religion to lose its real and field function in human life, so it is necessary to revise the definitions, foundations and components of religious education from a philosophical point of view.

The Neo-mu'tazila movement, based on the old Mu'tazila, and using intellectual-philosophical elements and modern western methods (valve, Ahmed, Sarasht, Moghadam, & Mohammad, 2017). tries to rebuild Islamic civilization and has an effective entry into the new world. According to the large number of researches about Non-Mutzaleh, it indicates that the researches in this field have focused on the analysis of their opinions, but less research has focused on the religious education of Neo-mu'tazila. Therefore, the lack of such a research in this field is strongly felt. In this way, one of the influential figures of the Neo-mu'tazila in the current period is Muhammad Abed al-Jabri, who by examining and exploring his intellectual components about revelation, Quran, human, philosophy and society, a new plan in the field of religious education can be deduced.

The present research with a descriptive-analytical method aims to extract the implications of religious education by analyzing the opinions and thoughts of Jabri. For this purpose, the philosophical foundations of Abed al-Jabari were first examined, then from these foundations, prescriptive propositions for religious education were extracted.

### **Conclusion**

In examining the thoughts and works of Neo-mu'tazila, their thoughts can be classified in two general - global level and Islamic societies. In the meantime, some ideas of Neo-mu'tazila have been raised within the Islamic thought circle, so they have been specific to Islamic societies and culture. According to Jabri, in religious education, it is necessary to pay attention to the fundamental fact that the field of religion and philosophy have separate fields, and the different field of intellectual sciences should not be mixed with theoretical sciences. According to his belief, the minimal agreement and consensus of the society's elites in delineating the foundations and goals of the religious system has prepared the ground for cross-group and national religious education, and by attracting the ethnic-religious majority, it can bring maximum citizenship education.

The most significant components of Jaber's thought in the field of religious education, which distinguishes him from other modern thinkers, can be divided into three areas: authenticity (Diarbigi, 2017), Islamism (Hanafi & al-Jabari, 1990) and modernity (al-Jabari, 1991). The results showed that the components of religious education from Jabri's point of view emphasize religious rationality, ethics-oriented, critical thinking, free thinking, skepticism, justice-oriented, goal-oriented religious text, Muslim life in the modern era, use of human-rational content, The content is idealistic-critical and finally the emphasis is on an independent and non-ideological educational system in religious education.

## پژوهش‌نامه مبانی تعلیم و تربیت



مقاله پژوهشی

<https://fedu.um.ac.ir>

دسترسی آزاد

## بررسی تحلیلی آرا نومعتزله با تأکید بر اندیشه‌های محمد عابد الجابری و دلالت‌های آن در تربیت‌دینی

حسین عبدالله زاده حمیرانی

دانشجوی دکتری، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران، hoseinali4269@gmail.com

بابک شمشیری

استاد، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران، (نویسنده مسئول)، babakshamshiri@yahoo.com

سعید رحیمیان

استاد، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران، sd.rahimian@gmail.com

محمدجعفر محلاتی

استاد، دانشگاه اوبرلین، آمریکا، Jafar.Mahallati@oberlin.edu

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۲۶	تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۸/۲۱	تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۲۹	تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۲/۲۸
<b>استناد:</b> شمشیری، بابک؛ عبدالله زاده حمیرانی، حسین؛ رحیمیان، سعید؛ محلاتی، محمدجعفر. (۱۴۰۲). بررسی تحلیلی آرا نومعتزله با تأکید بر اندیشه‌های محمد عابد الجابری و دلالت‌های آن در تربیت‌دینی. پژوهش‌نامه مبانی تعلیم و تربیت، ۱۳(۲)، ۵۲-۳۱. doi: 10.22067/fedu.2024.78894.1207			

### چکیده

محور این پژوهش بررسی تحلیلی آرا نومعتزله با تأکید بر اندیشه‌های محمد عابد الجابری و دلالت‌های آن در تربیت‌دینی است. جنبش نومعتزله خصوصاً عابد الجابری با عبور از گفتمان دینی سنتی، با ارائه خوانش جدید و انتقادی از دین، سعی در بازسازی سنت گذشته اسلامی کرده تا در پرتو آن دنیای مدرن خویش را ساخته و از سویی دین را با عصر جدید متناسب‌سازی کند. با بررسی نظریات جابری در ارتباط با اندیشه اسلامی، انسان، قرآن و تربیت می‌توان طرحی نو در تربیت‌دینی بنیان نهاد. چنانچه اصالت، اسلامیت و عصرت از مهم‌ترین مؤلفه‌های فکری جابری در حوزه تربیت‌دینی است که او را از دیگر نومعتزلیان متمایز کرده است. مبانی منبعث از آرا و اندیشه‌های جابری در دو سطح فرادینی و درون دینی می‌تواند راه‌گشای چالش‌های پیش روی تربیت‌دینی در عصر جدید باشد. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی بر آن است تا با بررسی تحلیلی آرا و اندیشه‌های جابری، دلالت‌های تربیت‌دینی را استخراج کند. نتایج نشان داد که مؤلفه‌های تربیت‌دینی مورد تأکید جابری عبارت‌اند از: تأکید بر عقلانیت دینی، اخلاق‌محوری، تفکر انتقادی، آزاداندیشی، شک‌گرایی، عدالت‌محوری، غایت‌محوری متن دینی، زیست‌مسلمانی در دوره مدرن، استفاده از محتوای عقلانی-انسانی، محتوای ایدئالیستی-انتقادی و در نهایت تأکید بر نظام آموزشی مستقل و غیرایدئولوژیک در تربیت‌دینی.

**واژه‌های کلیدی:** نومعتزله، عابد الجابری، تربیت‌دینی.

## مقدمه

با گذشت چند دهه از استقرار نظام اسلامی و با وجود تلاش‌های انجام گرفته در حوزه تربیت‌دینی، یکی از چالش‌های مهم پیش روی نظام آموزشی، کارآمدی تربیت‌دینی در سطح جامعه است. ضوابط نادرست آموزش و پرورش در سیاستگذاری‌ها و ارزیابی دروس قرآن و دینی، عدم توجه به ساختار روان‌شناسی دوره نوجوانی و بکارگیری روش‌های نادرست در تربیت اسلامی از عوامل آسیب‌زا در تربیت-دینی مدارس محسوب می‌شود (Negaresh & Moghadam, 2009). در این میان برخی از عوامل آسیب‌زا مربوط به عوامل درونی (عوامل مربوط به نظام آموزش و پرورش) و برخی دیگر مرتبط با عوامل بیرونی (عوامل مربوط به خارج از نظام آموزش و پرورش) است (Shirvani, Shamshiri, & Zarei, 2021). در بررسی علل ناکارآمدی و شکست در حوزه تربیت‌دینی می‌توان به عواملی همچون عدم آموزش معلمین، عدم همکاری خانواده‌ها و تهاجم فرهنگی اشاره کرد و یا اینکه این موضوع را عمیق‌تر و ریشه‌ای‌تر مورد کنکاش قرار داد. رویکرد این مقاله حاکی از این نوع نگاه است که بایست ژرف‌تر و اساسی‌تر به این موضوع ورود پیدا کرد؛ بدین معنی که ریشه این ناکارآمدی‌ها را در نوع نگرش به دین و تعریف آن جستجو کرد. سنت‌گرایان دینی با ارائه نگاه تکلیف‌مدارانه، ارباب-رعیتی و دستوری و از سویی حذف انسان به عنوان یک عامل پویا و فعال در تعریف دین، موجبات این ناکارآمدی را مهیا کرده‌اند (shamshiri, 2016). سیطره چنین تفسیری از دین موجب می‌شود که دین کارکرد واقعی و میدانی خود را در زندگی انسانی از دست داده و سیر و حرکت آن در وادی هستی‌شناسانه محدود شود. بنابراین ضرورت دارد در تعاریف، بنیان‌ها و ارکان تربیت‌دینی به لحاظ فلسفی بازنگری صورت پذیرد و به دنبال مبانی فلسفی مناسب‌تری باشیم. برای دستیابی به چنین مبانی بایست به دنبال رویکردهای دینی باشیم که بتواند نقش آفرینی لازم را در دنیای امروز داشته باشد. از جمله رویکردهای معاصر که به نظر می‌آید ظرفیت و توانایی ایجاد طرح قوی‌تر برای تربیت‌دینی را داشته باشد جریان نومعتزله است. جنبشی که خود را میراث‌دار حرکت معتزله قدیم دانسته و سعی در بازنگری و تجدید تعالیم اسلامی دارد. جریان فکری معتزله از دل فرهنگ و تمدن اسلامی سر برآورده، و به تعبیری زاینده تمدن اسلامی است. با این تفصیل با پشتوانه فکری معتزله که نوعی استمرار و پیوستگی با میراث اسلامی دارد، همراه با خوانشی جدید و انتقادی، می‌توان دست به بازسازی تعالیم اسلامی زده و دوران نوینی را در تربیت‌دینی رقم زد. زکی نجیب محمود یکی از نویسندگان نومعتزله معتقد است اگر قرار باشد گوشه‌ای از میراث تمدن اسلامی را دوباره احیا کنیم بی‌شک آن میراث معتزله است؛ چراکه عقلانیت یکی از مبانی اساسی آن است (Mahmoud, 2018, p. 117).

جنبش نومعتزله به قصد احیای مکتب معتزله قدیم نزدیک به دو قرن است که حیاتش را آغاز کرده و

با فراز و فرود به حرکت خود ادامه می‌دهد. گاهی نومعتزله را به سه قطب هند، ایران و عرب تفکیک می‌کنند که این تقسیم‌بندی بیشتر جنبه جغرافیایی داشته است (J. Goli & H. Yousefian, 2010). سیر تاریخی نومعتزله در دنیای عرب را می‌توان به سه دوره تاریخی تقسیم‌بندی کرد، که البته در هر دوره، گفتمان و شرایط خاصی مسلط بوده.

۱) **گفتمان چستی بعد از سقوط خلافت:** با حمله ناپلئون و فروپاشی حکومت عثمانی، جهان عرب در باز تعریف خود دچار تحیر و سرگردانی شد و به دنبال هویت و چستی خود در این دوره بحرانی بود؛ چراکه پیش از آن تمام نظریات و افکار ذیل خلافت و حکومت اسلامی طرح‌ریزی می‌شد (Z'ab'ah & Mohammad, 2021). از شخصیت‌های بارز این دوره می‌توان از سید جمال‌الدین اسدآبادی، محمد عبده، طه حسین، امین خولی و محمد احمد خلف الله نام برد (Wasfi, 2017, p. 11).

۲) **گفتمان سنت و مدرنیته:** با شکست اعراب از اسرائیل در سال ۱۹۶۷ میلادی، نسل جدید نواندیشان عرب پا به عرصه وجود گذاشتند که چالش اصلی آن‌ها سنت و مدرنیته بود. در این دوره روشنفکر عرب مشکل بنیادین خود را در بازشناسی و نقد سنت می‌بیند و بر این باور است که اگر این چالش حل شود حرکت بسوی پیشرفت و ترقی هموار خواهد شد (Al-Jabri, 1991). روشنفکرانی همچون جابری، آركون، طه عبدالرحمن، بدوی، عبدالله عروی از پرچم‌داران این دوره هستند (Goli & Yousefian, 2010).

۳) **بسوی گفتمان تولید علم:** این جریان بعد از انقلاب بهار عربی در سال 2010 میلادی جای خود را در جهان عرب پیدا کرد. گفتمان بنیادین این جریان، جهان مدرن و زیست‌مسلمانی در آن است. آنان معتقدند بایست از مباحثی همچون خلافت اسلامی، فقه اسلامی و شریعت سنتی گذر کرد و تفسیر جدیدی متناسب با دنیای امروز را جایگزین آن کرد و با تکیه بر سکولاریزم، عرف و عقلانیت جدید به تولید علم روی آورد (Osmani, 2022, p. 269). از شخصیت‌های این دوره می‌توان به وائل حلاق، عبدالله النعیم و احمد جلااد اشاره کرد.

جریان نومعتزله با تاسی از معتزله قدیم، شاخصه اصالت اسلامی خود را حفظ کرده و از سویی دیگر با علوم انسانی و پیشرفت‌های دنیای معاصر نیز بیگانه نیست. این جنبش با بهره‌گیری از عناصر فکری-فلسفی و روش‌های نوین غربی مانند هرمنوتیک<sup>۱</sup>، تبارشناسی<sup>۲</sup>، نشانه‌شناسی<sup>۳</sup>، فلسفه مدرن<sup>۴</sup>، پست مدرن<sup>۵</sup> و فلسفه

1 . Hermeneutic

2 .Genealogy

3 . Semiotics

4 . Modern Philosophy

5 . Postmodern

سیاسی غرب (حقوق بشر، برابری، دمکراسی)<sup>۱</sup> سعی در بازسازی تمدن اسلامی و ورود مؤثر به دنیای جدید دارد (valve, Ahmed, Sarasht, Moghadam, & Hosseinzadeh, 2017). یکی از شخصیت‌های مؤثر نومعتزله در عصر حاضر محمد عابد الجابری است. از ویژگی‌های ممتاز او وجود اندیشه‌ای نظام‌مند در آثارش است. او نوشته‌هایش را از مبادی مشخصی آغاز کرده و اهداف کاملاً خاصی را در نظر دارد و در چارچوبی مشخص با بکارگیری روش و مفاهیمی ویژه، سعی در اثبات آنها دارد (Gharavi, 2008). عابد الجابری در مورد مباحث تربیت‌دینی کمتر اظهار نظر کرده؛ چراکه دغدغه بنیادین او سنت و مدرنیته بوده، اما با بررسی و کنکاش مؤلفه‌های فکری آن پیرامون وحی، قرآن، انسان، فلسفه و اجتماع می‌توان تربیت‌دینی را برای نظام آموزشی استنباط کرد.

تحقیقات صورت گرفته مرتبط با جابری در ایران دارای ابعاد مختلفی است که پژوهشگر به صورت اجمالی آنها را به سه دسته کلی تقسیم کرده است. دسته اول، حکایت از مطالعاتی دارد که ترجمه آثار و همچنین گفت‌وگوهای جابری با جراید و مجلات مختلف علمی است. این دسته از پژوهش‌ها درصدد شناسایی بیشتر این متفکر برآمده‌اند و از امتیازات آن آشنایی با شخصیت متفکر از زبان خودش است. از جمله این مطالعات می‌توان به مقاله خلجی با عنوان «مکالمه دو فرهنگ در گفت‌وگوی متفکری از مشرق عربی و متفکری از مغرب عربی» (Khalji, 1990) اشاره کرد. همچنین مقاله وصفی «عقلانیت و هویت» (Wasfi, 1997) و مقاله کرمی «تأملاتی در باب دین و اندیشه: در گفت‌وگو با محمد عابد الجابری» (Karmi, 2003) اشاره کرد. دسته‌ی دیگر، مربوط به پژوهش‌هایی است که سعی در تجزیه و تحلیل آرا و اندیشه‌های جابری دارد. این نوع از پژوهش‌ها حاوی نکات ارزشمندی است که محقق با مبانی فکری جابری آشنا شده و می‌تواند ریشه‌ها و چرایی اندیشه جابری را کشف کند. مقاله «مروری اجمالی بر مؤلفه‌های نظام فکری جابری» (Moeinifar, 2013) و همچنین مقاله «نقد عقل عربی: درآمدی بر اندیشه‌های محمد عابد الجابری» (Karmi, 2002) و مقاله «پروژه الجابری در نقد تفکر عربی معاصر» (Motaghi, 1999) را می‌توان از جمله این پژوهش‌ها ذکر کرد. بخش آخر، پژوهش‌هایی هستند که افکار و آرا جابری را مورد نقد قرار داده و با نگاه انتقادی سعی در نمایان کردن لغزش‌های این متفکر را دارد. در واقع این دسته از مطالعات مربوط به آرا و نظریه‌های جنجال برانگیز جابری است که نقدهای بسیاری را از سوی محافل علمی به دنبال داشته است. از جمله این مقالات می‌توان به مقاله دریاییگی با عنوان «نقدی بر اندیشه جابری درباره شیعه» (Diarbigi, 2014) و همچنین مقاله «تحلیل انتقادی دیدگاه محمد عابد الجابری درباره مراد از «امی» بودن

پیامبر» (Fakhizadeh, Afkar, & Rahqi, 2021) و مقاله «نقد و بررسی نظریه تکوین عقل عربی» (Ebrahimipour, 2012) و مقاله عربی «تجربه محمد عابد الجابری فی التعامل مع القرآن الکریم، - تعریف و فهم، و تفسیر - دراسه نقدیه» (Bohoosh, 2020) اشاره کرد.

تمرکز بر تعلیم و تربیت به عنوان بنیادی‌ترین اصل در رسیدن به پیشرفت و توسعه جوامع اسلامی همواره مورد توجه طیف‌های مختلف نومعتزله بوده است (Abdullah, 2020). در پرتو نگاه تفکر انتقادی و تأویل-گرایانه نومعتزله نسبت به دین و تاریخ دین، انجام پژوهشی پیرامون تربیت دینی از دیدگاه آنان ضروری است. با توجه به شمار زیاد پژوهش‌های صورت گرفته در باب نومعتزله، این امر واضح می‌شود که پژوهش‌ها در این حوزه، تمرکز بر تجزیه و تحلیل آرا آنان داشته اما کمتر پژوهشی تربیت دینی نومعتزله را مورد عنایت قرار داده، و خلأ چنین پژوهشی در این حوزه به شدت احساس می‌شود. عقل‌گرایی، علم‌گرایی، قرآن‌شناسی، تأویل‌گرایی، نسبی‌گرایی، تفکر انتقادی و گفتگو محوری (Buanani, 2021) از شاخصه‌های این مکتب فکری است که می‌تواند در تعلیم و تربیت دینی بازتاب داشته و افقی نو بر روی تربیت دینی معاصر باز کند. بر این اساس این پژوهش در پی پاسخگویی به چالش‌های تربیت دینی با رویکرد نومعتزله است که از طرفی بتواند چگونگی تربیت دینی را در جهان امروز تشریح کند و از طرفی پا را فراتر نهاده و باعث تحول و پویایی متعلمین به ویژه نسل جوان شود. با این توضیح، هدف اصلی این پژوهش تحلیل مبانی فکری عابد الجابری و ارائه استنتاج‌های آن در تربیت دینی است. برای دست‌یابی به این مهم از روش توصیفی-تحلیلی بهره جسته است. بدین صورت که در بدایت امر مبانی فلسفی عابد الجابری مورد بررسی قرار گرفته، سپس از دل این مبانی گزاره‌های تجویزی برای تربیت دینی استخراج شده است.

### جابری و اندیشه اسلامی

جابری در کتاب «نحن والتراث» (2004) به بررسی میراث فلسفی مسلمانان پرداخته و با تقسیم دو حوزه متفاوت در تاریخ فلسفه اسلامی، آن را در بستر واقعیات اجتماعی، تاریخی و سیاسی مورد نقد و بررسی قرار داده تا از خلال آن، طرحی برای مواجهه با دنیای مدرن ارائه کند. او دنیای اسلام را با دو فرایند تمدنی، معرفی می‌کند. فرایندی که در غرب دنیای اسلام، یا به تعبیر او، «مغرب عربی» پدیدار شد و فرایندی که در شرق دنیای اسلام، یا به تعبیر او، «مشرق عربی» پدیدار شد (M. R. Wasfi, 2017).

اندیشه مشرق جهان اسلام که نماد اندیشه‌های آن در تفکرات فارابی و ابن سینا خلاصه شده، ایده فلسفی خود را از افلاطون گرفته و معتقد به دوگانگی فیزیکی و متافیزیکی است. در این دیدگاه جهان فیزیکی در ذیل جهان متافیزیکی معنا و مفهوم پیدا می‌کند و چنین تصور می‌شود که قواعد زیست انسانی و سعادت

بشری در عالم متافیزیک نهاده شده و برای رسیدن به سعادت باید به قواعد زیست متافیزیک دسترسی پیدا کرد. در نتیجه کار فیلسوف درک و انعکاس متافیزیک در عالم فیزیک و ماده است. در این دستگاه فلسفی حوزه‌هایی مانند هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و حتی انسان‌شناسی مبتنی بر عالم ماورائی است. با این تفصیلات جابری نتیجه می‌گیرد که مشرق جهان اسلام زیر سلطه تفکرات متافیزیکی و ماورایی واقع شده، در نتیجه در این خطه از جهان اسلام نگاه‌ها معطوف به آسمان بوده و همواره به دنبال آرمان‌گرایی و تشکیل مدینه فاضله بوده و زیست انسانی را در عالم ماورائی و قدسی جستجو کرده است (Al-Jabri, 1998). جابری در بررسی فلسفه مشرق پا را فراتر نهاده و یکی از عوامل رکود و انسداد در اندیشه اسلامی را دستگاه فلسفی ابن سینا می‌داند. به باور او ابن سینا فلسفه را مابعدالطبیعه کرده و خرد محض را با باورهای دینی، و شریعت را با عبارات فلسفی و الهی درهم آمیخته است.

برخلاف مشرق، مغرب جهان اسلام متأثر از تفکرات ارسطویی بوده و بنیان را بر واقع‌گرایی نهاده، و در تعارض بین متافیزیک و فیزیک اولویت را به عالم فیزیک و ماده می‌دهد. از آنجایی که در این خطه، پیش‌فرض بنیادین با امر واقع و عقل بوده اولویت را به اندیشه و تفکر انسانی داده است. بنابراین محور اساسی در این منظومه فکری، تمرکز بر انسان و موضوعات انسانی است و این مقوله به عنوان محور بنیادین مطرح بوده که اساساً نمی‌توان آن را نادیده و یا از معادلات فلسفی حذف کرد. در این نگاه هنگام تعارض بین عقل انسانی و متن قرآن، اولویت به انسان به عنوان محور بنیادین داده می‌شود. جابری پس از بررسی فلسفه در جهان اسلام به این نتیجه می‌رسد که برای رویارویی با دنیای مدرن بایست میراث فلاسفه مغرب جهان اسلام مانند ابن رشد را دوباره احیا کرد (Al-Jabri, 1998) چرا که نگاه کاملاً زمینی و واقعی داشته و در این نظام فلسفی، اصالت انسان حفظ شده است. از ویژگی‌های بارز فلسفه ابن رشد آن است که - برخلاف فلسفه مشرق اسلامی - فلسفه را با مباحث مابعدالطبیعه آمیخته نساخت و دستگاه فکریش به آسانی به ایدئولوژی تبدیل نمی‌شود و به آسانی در دستان قدرت و سیاست، جای نمی‌گیرد (M. R. Wasfi, 2017).

چنانچه قبلاً اشاره شد این دسته از آرا و نظریه‌های جابری چنجال برانگیز بوده است که نقدهای بسیاری را از سوی محافل علمی به دنبال داشته است. جابری به شدت از ابن رشد و واقع‌گرایی مغرب اسلامی دفاع کرده و این فلسفه را اساس حرکت غرب بسوی مدرنیته دانسته است. اما بایست اذعان کرد که ارسطوگرایی محض در غرب لزوماً منجر به پیشرفت نشده کما اینکه افلاطون‌گرایی به تنهایی نتوانسته مدرنیته را به ارمغان بیاورد. جورج طرابیشی یکی از منتقدین جابری اشاره می‌کند که اگر ابن رشد را چنان که جابری ادعا می‌کند، مدخل ترقی بدانیم، باز این پرسش جا دارد که به کدام ابن رشد برگردیم؟ به ابن رشدی که غربی‌ها از ما



گرفتند، یا ابن رشد عربی اسلامی مغربی؟ زیرا اگر چه نقش ابن رشد در تکوین اروپا بزرگ بوده است، اما اروپا نوزایی و مدرنیته‌اش را جز با گسست از او (ابن رشد) و معلم اول (ارسطو) پی‌ریزی نکرده است (Amara, 2018). اما نادیده انگاشتن میراث شکوهمند فلسفی مشرق اسلامی جای بسی تأمل دارد. به عنوان نمونه حکمت صدرایی برآمده از سنت فکری مشرق اسلامی است که در قرن اخیر با رویکرد واقع-گرایی در تبیین اندیشه دین‌پژوهی و تعامل با فلسفه غرب و جهان جدید مؤثر بوده و اندیشمندانی مانند علامه طباطبایی و شهید مطهری در عصر جدید این مکتب را بارور کرده‌اند. در همین راستا تلاش‌هایی در کار است تا نشان دهد، که این مکتب فکری مشرق اسلامی تأثیرات سیاسی-اجتماعی داشته و حتی در تأسیس نظام سیاسی اسلامی مؤثر بوده است (Shahidi, 2004).

جابری در بررسی فلسفه مشرق اسلامی دچار همان ایرادی شده که خود بر این فلسفه وارد می‌کند. او در مواجهه با این فلسفه با نگاهی ایدئولوژیک و با نگرشی همسو با دفاع از اندیشه قومیت عربی به بررسی فلسفه مذکور و فیلسوفان شرق پرداخته است و در واقع بررسی‌های او براساس دیدگاه‌های سیاسی و ایدئولوژی محور و در خدمت تفکر قومی صورت گرفته است که این مورد تا حدودی از اعتبار علمی جستارهای او می‌کاهد (Karimian, 2016). شاید به جرأت بتوان گفت که ریشه چنین قضاوت‌هایی از سوی جابری در باب شرق‌شناسی اسلامی، عدم آشنایی او به زبان پهلوی، سریانی و فارسی است و این مهم باعث شده تا از بخش‌های مهم میراث فکری مشرق اسلامی غافل بماند.

## جابری و قرآن

برخلاف برخی از نومعتزلیان که قدسیت قرآن را زیر سؤال برده و فرقی بین قرآن و کلام بشری قائل نیستند، جابری خط مشی خود را از آنها جدا کرده است. با این حال او به وجود دو متن از قرآن یا دو سطح نزول اعتقاد دارد. سطح اول، نزول قرآن توسط جبرئیل بر قلب پیامبر (ص)، که از آن به عنوان نزول قرآن از سطح مطلق نام برده که معادل «کلام الله» و «قرآن منزل» است. و سطح دیگر، ابلاغ قرآن توسط پیامبر (ص) بر یارانش، که از آن به عنوان سطح نسبی یاد کرده که معادل «لسان عربی مبین» و «قرآن مصحف» است (Bohoosh, 2020). پس قرآن در سطح مطلق جنبه لامکانی و لازمانی دارد، اما وقتی وارد سطح نسبی می‌شود وارد تاریخ و ظرف زمان شده و جنبه مطلق انگاری خود را از دست می‌دهد. جابری با طرح چنین دیدگاهی، نظریه خلق قرآن توسط معتزله را به نوعی ضمنی قبول کرده است. نکته اساسی که در ایده مخلوق بودن قرآن مطرح است تنزل قرآن از عالم ماورائی و قدسی به ساحت انسانی است. به تعبیری چون قرآن

مانند دیگر موجودات خلق شده پس در تعامل با قرآن می‌توان انعطاف بخرج داد و با آن به دیالوگ و گفتگو نشست، در نتیجه جنبه قدسی و مطلق‌انگاری آن کم‌رنگ شده و مسیر تفسیر عصری آن مهیا می‌شود.

جابری بارها اظهار داشته که قرآن وحی خداوند بوده و بخشی از میراث گذشته نیست. اما معتقد است که فهم و تفاسیر دانشمندان مسلمان در طول تاریخ اسلامی همگی در زمره میراث واقع می‌شوند، چراکه از جنس امور انسانی هستند (Armin, 2019, p. 54). براین اساس او روش «فهم قرآن معاصر خود و معاصر ما» را طرح کرده است. در این روش بایستی پدیده قرآنی را محصور در فرهنگی عربی دانست و در تفسیر قرآن شرایط زبانی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی عصر نزول را در نظر گرفت (Al-Jabri, 2006, p. 27) چنانچه او در تفسیر آیه: «وما أرسلنا من رسول إلا بلسان قومه لیبین لهم» اظهار می‌دارد که منظور از زبان قوم در اینجا تنها زبان لغوی صرف نیست، بلکه به باور او زبان محمل فرهنگ یک ملت است (Armin, 2019) و ترجمه آیه چنین است که ما قرآن را با فرهنگ عربی نازل کردیم که مجموعه فرهنگ، عرف و آداب و رسوم مردم عرب را در بر می‌گیرد. پس عربیت جزء ماهیت قرآن بوده و در تفسیر آن بایست به اسلوب ادبیات عرب، گنجینه فرهنگی و عرف معهود آنها تسلط داشت، چراکه در غیر این صورت درک ما از قرآن ناقص خواهد بود. در فرایند تفسیر قرآن، جابری معتقد است که باید از سنت تفسیری گذشتگان و باید و نبایدهای آنها عبور کرد، چراکه گذشتگان چالش‌ها و مسئله‌های خاص خود را داشته‌اند اما در زمان حاضر بایستی به دنبال چالش‌ها و مسائل معاصر خود از قرآن باشیم، به تعبیری قرآن را معاصر خود فهم و تفسیر کنیم. بنابراین برای رسیدن به فهم معاصرانه از قرآن، بایست میراث تفسیری گذشتگان را که بار ایدئولوژیک و مذهبی داشته کنار گذاشت. جابری در راستای تجدید میراث تفسیری در جهان معاصر و رسیدن به مفاهیم جهان-شمول قرآنی، چنین دیدگاهی را طرح کرده است. در همین راستا معتقد به گسست و پیوست مستمر نسبت به پدیده قرآنی است، اما در این فرایند اکتفا به گسست مطلق کرده که یکی از مغالطات قرآن‌پژوهی او شده و انتقادهایی را به دنبال داشته است که شاید بتوان آن را از زمره اشتباهات غیر عمد او عنوان کرد. محمد عماره یکی از ناقدین قرآن‌پژوهی جابری اظهار می‌دارد که چنین گسستی از میراث تفسیری خطرناک بوده و هیچ یک از امت‌ها و تمدن‌های دارای سنت این رویه را نرفته‌اند، چه رسد به امت اسلامی که سنت آن متمایز به صبغه اسلامی و قرآنی بوده است (Amara, 2018).

## جابری و انسان

مفهوم انسان در متون و میراث اسلامی حاوی همان مضامینی نیست که در دنیای امروز اندیشیده می‌شود، بلکه آبشخور معرفتی آن به عصر نهضت اروپایی در قرن‌های شانزده و هفده بر می‌گردد. جابری برای

رسیدن به مفهوم انسان و حقوق آن، مبنای خود را بر اساس انسان‌شناسی معاصر بنیان نمی‌کند، بلکه به باور او در راستای فهم آن نایست دچار گسست تاریخی شد. بنابراین انسان‌شناسی خویش را به گونه‌ای پایه‌ریزی می‌کند که ریشه در میراث، فرهنگ و تمدن اسلامی داشته باشد (Al-Jabri, 1994, p. 172). به اعتقاد جابری در مواجهه با مفاهیم دنیای مدرن خصوصاً انسان‌شناسی با طرح مفاهیم چهارگانه یعنی: «اندیشیده»، «قابل اندیشیدن»، «نااندیشیده» و «غیر قابل اندیشیدن» بهتر می‌توان به بررسی موضوع مورد نظر پرداخت. بر همین مبنا او اهتمام خود را متوجه میراث و متون اسلامی به ویژه قرآن و سنت و اجتهاد فقیهان کرده است (Al-Jabri, 1994, p. 196).

جابری برای بررسی مفهوم انسان معطوف به قرآن شده و اذعان می‌دارد که این مفهوم از اندیشه متفکرین اسلامی غایب نبوده و آن را در ذیل مفاهیم «اندیشیده» و «قابل اندیشیدن» طبقه‌بندی می‌کند. با این همه او معتقد است که مفسران گذشته در پرتو روش خاص و دغدغه‌های خویش وارد این مقوله شده‌اند، اما دریافت آنها از این مفهوم در ابعاد و گستره‌ای نبوده که رویکرد معاصر ما را سامان دهد (Al-Jabri, 1994, p. 201). با این تفصیل جابری در باب انسان‌شناسی در ذیل آیه ۷۰ سوره اسراء از دو دیدگاه اندیشیده شده در میراث اسلامی پرده بر می‌دارد. بعد عقلانی که بر عقلانیت و قدرت تشخیص و نطق استوار بوده و جمهور متفکرین اسلامی در طول تاریخ اسلامی سمت‌وسوی ذهنی خود را بر این اندیشیده متمرکز کرده‌اند، که این نوع گرایش فکری در انسان‌شناسی اسلامی غالب بوده است. اما بعد تمدنی که بر قدرت نوشتن، تدبیر زندگی و تسخیر طبیعت متمرکز بوده در اندیشیده اسلامی مغفول و چندان مورد توجه واقع نشده، در حالی که عقل اسلامی - عربی ظرفیت پروراندن آن را داشته، با این وجود این بُعد نتوانسته به عنوان دغدغه فکری آن زمانه مطرح شود تا در سایه پروراندن آن وارد موضوعاتی همچون حقوق بشر، تمدن و توسعه شود و فصلی جدید را در انسان‌شناسی رقم زند.

حقوق بشر به معنای امروزی در حوزه مفاهیم «نااندیشیده» میراث کهن اسلامی قرار می‌گیرد. شرایط تاریخی، فرهنگی و سیاسی مسلط در آن دوران موجب شد که اندیشه اسلامی در این حوزه منحصر در مفهوم «راعی و رعیت» باشد و به عنوان مبنایی در تعامل میان حاکمان و زیردستان به رسمیت شناخته شود (Al-Jabri, 1994, p. 257). در آن دوران فقیهان به عنوان قانون‌گذاران، مسائلی مانند حقوق خدا و حقوق شهروندان را پی‌ریزی کرده‌اند و در این راستا هیچ تمایزی میان حدود شرعی و حقوق در مفاهیم اندیشیده آنان موجود نبوده و غالباً در فضای فکری آنان کلیه افعال مکلفین از زاویه واجبات و تکلیف دیده شده نه به عنوان حقوق شهروندی. به تعبیری، نصوص و قوانین فقهی با نگاه تک بعدی و یکجانبه‌گرا ظرفیت تعامل دو سویه بین دولت و شهروند را دارا نیست تا از دل آن تفکرات و بینش‌های حقوق بشری برخیزد. در نتیجه،

گرایش فکری فقیهان در طول تاریخ اسلامی منحصر در پایه‌ریزی قانون جنایی بوده است (Al-Jabri, 1994, p. 258). در واقع نگاه فقیهان پسینی و معطوف به نتیجه و اجرای شریعت بوده و نه در پی تأمین حقوق اساسی شهروندی، در حالی که نقطه‌ی عزیمت اجرای شریعت در وهله اول برخورداری ساختن شهروندان از حقوق اساسی شهروندی است. با این تفصیل انسان‌شناسی در حوزه میراثی که فقه به فربه‌گی دچار شده و نگاهی یک سویه دارد نه موضوع اندیشیدن و نه قابل اندیشیدن بوده، بنابراین برای نیل به توسعه انسانی و حقوق بشر، بایست به قرآن و حدیث به عنوان منبع اصلی مراجعه کرد، چراکه بسیاری از مفاهیم انسان‌شناسی که دنیای غرب به آن‌ها دست پیدا کرده در دین اسلام موجود بوده و در این میان بایست این مفاهیم را از حوزه انفعال یعنی قابل اندیشیدن به حوزه فعال یعنی اندیشیدن وارد کرد.

### جابری و تربیت

همه بنیانگذاران اندیشه نومعتزله بر ضرورت آموزش‌های جدید تأکید داشته و خودشان از تحصیل-کردگان جدید و در نقش مربی و آموزشگر، فعال بوده‌اند. از این رو، تأثیر به‌سزایی بر اصلاح و رشد آموزش و پرورش نوین و روشنگری در جوامع اسلامی داشته‌اند (valve, Ahmed, Sarasht, Moghadam, & Hosseinzadeh, 2017). این جریان تأکید بر متناسب‌سازی محتوای آموزشی با نیاز متعلم و زمانه، اسلوب فعال آموزش، به رسمیت شناختن تفاوت‌های فردی، آموزش دختران (Abdullah, 2020, p. 190) عدالت آموزشی، آموزش حرفه‌ای، داشتن فلسفه تربیتی خاص در تربیت و آموزش عمومی (Khaled, 2013, p. 232) دارد که در نظام آموزشی مد نظر نومعتزله متبلور می‌شود. جابری به مانند دیگر روشنفکران در پی علت و چرایی انحطاط و عقب ماندگی مسلمانان بوده است. یکی از راه‌حل‌های جابری به این پرسش بزرگ از درگاه تعلیم و تربیت گذر می‌کند. او همواره با رویکرد فلسفی خود مقوله تعلیم و تربیت را اندیشه می‌کرد و برای اصلاح سیاست‌های آموزشی کشور خود به طور خاص و جهان اسلام به طور عام، توصیه‌ها و یادداشتهای فراوانی از خود به جا گذاشت (Kilishmi & Sharaft, 2019).

چشم‌انداز جابری برای رسیدن به آموزش و پرورش نوین بر اساس نوسازی و توسعه از درون یک جامعه پی‌ریزی می‌شود. نوسازی در هر فرهنگی منوط به بازسازی از درون، تمرین مدرنیته، خواندن تاریخ آن ملت و در نهایت پیوند زمان حال با گذشته برای حرکت بسوی آینده است (Al-Jabri, 1991). یکی از مبانی فکری جابری نگاه به تعلیم و تربیت به مثابه یک فرایند پیوسته و بی‌گسست تاریخی است که تا زمان حال ادامه یافته است. اما تحلیل تاریخی تربیت تنها بخاطر مرور گذشته آن نیست بلکه پرداختن به آن از این جهت مهم و ضروری است که ساختار کلی و چارچوب اجتماعی و سیاسی تعلیم و تربیت را هویدا می‌کند

(Al-Jabri, 1985). او با بررسی پیشینه نظریه‌های تربیتی در دوران گذشته و حال اظهار می‌کند که بیشتر این نظریه‌ها از پشتوانه ایدئولوژیک برخوردار بوده و سعی در بازتولید و ترویج دانش و فرهنگ طبقه خاصی داشته‌اند، حتی آن دسته از نظریه‌هایی که عنوان علم‌گرایی را بر خود نهاده‌اند. در نتیجه او معتقد است که این نظریه‌ها انعکاس‌دهنده یک واقعیت اجتماعی معین هستند که گروه و طبقه خاصی آن را کارگردانی می‌کنند (Al-Jabri, 1977, p. 147). با این تفاسیل او در پی نظریه تربیتی است که ایدئولوژیک‌ستیز و فراگروهی و ملی باشد.

جابری برای رسیدن به تعریفی از تربیت، سه ویژگی اساسی را برای آن برشمرده است.

۱) تربیت به عنوان عمل قصد شده، مستلزم داشتن هدف و غایت و محقق ساختن آن‌ها است. از این رو تربیت در هر جامعه‌ای به شدت وابسته به نظریه‌های فلسفی حاکم در آن اجتماع است. (لازم به ذکر است که این گفته جابری لزوماً دال بر انحصار یک فلسفه به جامعه خاص نخواهد بود. تاریخ، جهان‌بینی و دین مشترک می‌تواند عامل پیوند بین جوامع، خصوصاً سرزمین‌های اسلامی شود و حتی فراتر از آن در طول تاریخ شاهد هستیم که فلسفه یونان در بلاد اسلامی بومی‌سازی شده و یا اینکه در عصر حاضر فلسفه صدرایی ظرفیت نظریه‌پردازی در سطح جهان اسلام و حتی فراتر از آن را داراست).

۲) محقق ساختن اهداف تربیت مستلزم ابزار و روش‌های خاص تربیتی است. از این منظر تربیت به عنوان فن در نظر گرفته می‌شود که روح فلسفه حاکم در انطباق آن خودنمایی می‌کند.

۳) موفقیت در امر آموزش مستلزم معرفت و شناخت یادگیرنده به عنوان محور اساسی تربیت است. علم روان‌شناسی تربیتی به عنوان محقق ساختن این مهم می‌تواند نقش اساسی را ایفا کند.

البته هر کدام از غایت، وسایل و معرفت‌شناسی به عنوان امر سیالی در نظر گرفته شده که به نسبت هر جامعه‌ای با منافع، امکانات و سطوح مختلف متغیر است. با این تفاسیل، جابری بر این باور است که تربیت هم غایت است، هم وسیله، هم فلسفه، هم علم و هم فن (Al-Jabri, 1977, p. 148). چنین تعبیری از سوی جابری دال بر این مطلب است که تربیت دارای ابعاد مختلف بوده و نمی‌توان آن را در یک زاویه خاص گنجانند. بنابراین تربیت از دیدگاه او آمیزه‌ای از فلسفه، هنر، علم و مهارت است.

### مؤلفه‌های اندیشه جابری در تربیت دینی

شاخص‌ترین مؤلفه‌های جابری در حوزه تربیت دینی که او را از دیگر نواندیشان متمایز می‌کند سه عنصر اصالت، اسلامیت و عصریت است.

۱) اصالت: یکی از لوازم اساسی مدرنیته حرکت از مسیر سنت و نقد آن است. مبدأ حرکت بیشتر

روشنفکران تحت تأثیر مدرنیته، نقد سنت خارج از میراث است. اما در این میان جابری با ایستادن بر روی میراث به نقد آن پرداخته است (Dariabigi, 2017, p. 19). به تعبیر سید یاسین قرائت جابری از میراث خوانشی درونی است؛ بدین معنی که در بدایت امر بایست به تجزیه و تحلیل سنت پرداخت (Yasin, 1987, p. 60).

۲) **اسلامیت:** به باور جابری سکولاریزم به معنای جدایی دین از دولت، در اسلام هیچ جایگاهی نداشته؛ چراکه در اسلام کلیسایی نبوده که از دولت جدا شود. البته باید اذعان کرد که جابری با سکولاریزم فردگرایانه مخالف بوده؛ چراکه معتقد است چنین برداشتی از سکولاریزم با هویت اسلامی همخوانی ندارد. بنابراین در دیدگاه او نادیده انگاشتن اسلام و آموزه‌های آن و یا حذف دین از معادلات اجتماعی در واقع حذف بخشی از هویت تاریخی و فرهنگی یک جامعه تلقی می‌شود (Hanafi & Al-Jaberi, 1990, p. 39).

۳) **عصریت:** جابری در راستای پروژه خود بعد از نقد سنت، به دنبال ارکان و لوازم حضور در دنیای مدرن است. جابری قائل به این است که ما باید ساز کار دوره مدرن را مهیا کنیم و باید در این دنیای جدید نقش فعال داشته باشیم. بر این اساس معتقد است که تجدد و نوگرایی باید از درون فرهنگ ما برخیزد و در این مسیر ارکانی همچون عقلانیت، دموکراسی و خودآگاهی تاریخی که مظهر تجدد است بایستی حضور فعال داشته باشد (Al-Jabari, 1991, p. 17).

### مبانی تربیت دینی

با توجه به انتقاداتی که در مباحث گذشته به نظریات جابری وارد شد، شاید این پرسش مطرح شود که چرا بایست از آرا او در تربیت دینی بهره جست. علی‌رغم چنین انتقاداتی، باید عنوان کرد که خصیصه‌هایی مانند عقل‌گرایی، حل تعارض بین علم و دین، سازگاری نگرش‌های دینی با دنیای معاصر، از ویژگی‌های بارز افکار او است که می‌تواند راهگشای تربیت دینی در دنیای معاصر باشد. بنابراین در این مبحث سعی شده تا مؤلفه‌های فکری او پیرامون وحی، قرآن، انسان، فلسفه و اجتماع مورد بررسی و کنکاش قرار گیرد تا از آن در مباحث تربیت دینی بهره جست.

مبانی تربیت به عنوان مفروضه‌هایی مطرح هستند که ساختار بنیادین یک نظام آموزشی را شکل می‌دهند. بنابراین در همین راستا مبانی تربیت دینی نومعتزله خصوصاً جابری با توجه به مقوله‌ها و مبانی فکری آنها بحث شده است. در بررسی افکار و آثار نومعتزله می‌توان افکار آنها را در دو سطح جهانی و جوامع اسلامی طبقه‌بندی کرد. در این میان برخی از نظریات نومعتزله درون دینی و در دایره تفکر اسلامی مطرح شده، بنابراین خاص جوامع و فرهنگ اسلامی بوده است. از سویی برخی از نظریات آنها فرادینی و بر اساس ارزش‌های اخلاقی استوار بوده که هر انسانی فارغ از نژاد، دین و عقیده را شامل شده، چنین مبانی و نظریاتی

می‌تواند در جوامع متکثر قومی - مذهبی راه‌گشای تربیت‌دینی باشد و حتی در نظام سکولار نیز می‌تواند به عنوان جایگزین تربیت‌دینی نقش‌آفرینی لازم را داشته باشد. از آنجایی که مقصد اساسی این مقاله بررسی نظریات نومعتزله در حیطه مسائل درون‌دینی و خاص جوامع اسلامی است از بررسی مباحث فرادینی نومعتزله صرف نظر شده؛ چراکه نیازمند بحث مستقل و مفصلی است که این مقاله گنجایش آن را ندارد.

## مبانی دینی

(۱) **تفکر انتقادی:** اعتماد و ایمان نومعتزله به عقل و عقل‌گرایی، سبب شد تا آنها تمامی مسائل از جمله حوادث تاریخی را از دریچه تفکر انتقادی ببینند و در تشریح تمامی مسائل دینی مانند تفسیر قرآن، فقه، علوم حدیث و روایات از روش عقلی استفاده کنند (Khsheim, 1976). در همین راستا جابری به عنوان یک نومعتزله به بررسی میراث تمدن اسلامی پرداخته است. او برای تحقق این مهم از تفکر انتقادی و خوانش نقادی بهره وافر برده است. در قاموس این رویکرد، متون دینی تبعیدی، تقلیدی و غیر قابل تفکر جایگاهی ندارد و چنانچه گزاره دینی در معرض گفتگو، بحث و نقد قرار گرفت و نتوانست توجیه عقلانی مناسب را دریافت کند حکم به پایان رسیدن زمان اعتبار آن داده می‌شود. بنابراین در حوزه تربیت‌دینی، نقد و امکان ورود تفکر انتقادی و به تبع آن خوانش انتقادی متون دینی در دستور کار قرار گرفته تا از این طریق امکان هماهنگی تربیت‌دینی با واقعیت‌های عصر جدید بوجود آید.

(۲) **شک‌گرایی:** یکی از مهم‌ترین شیوه‌های معتزله در به کارگیری روش عقلی، طرح شک است. از طریق این روش آنها می‌کوشند تا ابعاد مختلف هر مسئله را بررسی کنند. این شک پس از معتزله به فلسفه اسلامی و کلام اشاعره نیز منتقل شد (Shahidi, 2004). چنانچه احمد امین نومعتزلی در رابطه با شک‌گرایی معتزله چنین اظهار می‌کند که معتزله از لحاظ عقلی از زمانه خود خیلی جلوتر بوده و روش خاصی شبیه روش عقل‌گرایان غربی داشتند که اساس کار آنها شک و دیگری تجربه بوده است؛ همین دو عنصر عامل اصلی نهضت روشنگری در غرب بوده است (Amin, 2012, p. 722). آنچه مشهور است نومعتزله به تبع اسلاف خود به شک و شک‌گرایی با دید مثبت نگاه می‌کنند البته با رویکرد سوفسطائیان همراه نیستند. چنانچه قاضی عبدالجبار، شک‌گرایی را در چارچوب معینی مقبول دانسته و شک مستحسن از دید او شک جزئی و مرحله‌ای است که در فرایند معرفت‌شناسی بکار گرفته می‌شود. از این منظر شک یک ابزار و روش شناختی و معرفتی است (Zina, 1978). بنابراین در تربیت‌دینی نومعتزلی، شکاکیت به عنوان یک روش معرفتی - شناختی قابل طرح است. در این راستا هیچ یقینی نبوده مگر اینکه قبل از آن شکمی بوده باشد. در این دیدگاه هر فردی بایستی در معتقداتش شک کند تا اینکه با همراهی عقل بتواند به علمی برسد که موجب

سکون و آرامش نفس شود.

۳) **غایت محوری متن دینی:** قداست، مطلق‌انگاری و عدم دیالوگ با متن قرآن با طرح نظریه خلق قرآن کم‌رنگ می‌شود و نگاه به این متن مقدس جنبه انسان‌گرایانه بیشتری می‌گیرد. نومعتزلیان بر این باورند که کلیه احکام، مناسک و گزاره‌های دینی در خدمت غایت متعالی هستند و زمانی ارزش این اعمال و مناسک محقق می‌شود که جهت‌گیری به سوی امر متعالی برای رهایی و کمال انسان در آن حفظ شده باشد (Kadivar, 2008, p. 39). با این تفاسیل برخی از متون دینی غایت‌مند، دائمی، فرازمانی و فرامکانی هستند و در این بین برخی از متون‌ها به مثابه ابزار و احکام حصول غایت‌ها بشمار می‌آیند که در شرایط مختلف زمانی و مکانی تغییرپذیرند. قرآن به عنوان هدایت‌گر و پیامبر در حکم اصلاح‌گر اجتماعی محصور در زمان و مکان عصر خویش بوده و ممکن نبوده که نسبت به مسائل و مشکلات عصر خود بی‌تفاوت باشد. بنابراین برخی گزاره‌های دینی در حکم روش و ابزار، با فرهنگ عصر نزول متناسب‌سازی شده که در شرایط امروزی مصداق و کاربرد پیدا نمی‌کند. در این نوع نگاه، تربیت دینی در پی بررسی و بازخوانی متن دین بر اساس غایات و اهداف متعالی است تا بتواند آن را با عصر جدید هماهنگ و متناسب‌سازی کند. در این مسیر بهره‌جستن از ابزار، روش‌های نوین و تجربه انسانی که بتواند در جهت تأمین آن حرکت کند بکار گماشته می‌شود.

### اهداف تربیت دینی

۱) **آزاد اندیشی:** جابری معتقد است که آزادی و دموکراسی حقی است که بدون آن انسان هویت انسانی خود را از دست می‌دهد، زیرا بدون این حق، انسان «حیوان ناطق» نخواهد بود بلکه در زمره حیوان باقی خواهد ماند. از این رو، او بر این باور است که دموکراسی شرط توسعه و عدالت اجتماعی بوده و به تأخیر انداختن آن به بهانه تحقق بلوغ و پختگی مردم امر نادرستی است؛ چراکه رسیدن به دموکراسی جز از طریق تمرین دموکراسی محقق نخواهد شد (Al-Jabri, 2019). بنابراین تربیت دینی در این نگاه در جایی معنا پیدا می‌کند که نظام تربیت دینی، تمرین آزاد اندیشی را به رسمیت شناخته و از آن به عنوان شالوده تربیت عقلانی دینی یاد کند و از سویی، جایگزین مناسبی در مقابل تربیت دینی تقلیدی محسوب می‌شود. در چنین نظام تربیتی، تمامی راه‌ها و گزینه‌ها در برابر متربی باز بوده و او در معرض انواع دیدگاه‌ها و اندیشه‌های مختلف و بعضاً متفاوت قرار گرفته و با بررسی و کنکاش نظریات مختلف می‌تواند آزادانه و با اراده خویش یکی را انتخاب کند و مسئولیت انتخاب خود را به دوش بکشد. بنابراین گردش آزاد اندیشه در بین متربیان منجر به شکل‌گیری شناخت و معرفت شده و در این میان معرفت نیز به نوبه خود منجر به اعتقاد و هویت ایمانی و در نهایت، ایمان نیز منجر به حرکت به سوی خداوند خواهد شد.



۲) **عقلانیت دینی:** جابری به پیروی از اندیشه‌های ابن رشد، معتقد به مقدم بودن عقل بر شرع است که البته این نظریه ریشه در تفکرات معتزله قدیم دارد (Sheikh, 2012, p. 83). در این نگاه هنگام تعارض بین عقل و نقل، اولویت به عقل انسان به عنوان محور بنیادین داده می‌شود. احکام دینی در زمان نزول نیز عقلایی بوده‌اند و مطابق سیره عقلایی آن زمان درک و توجیه می‌شده‌اند و به صرف اینکه قائل آن گزاره‌ها خدا یا پیامبر بوده پذیرفته نمی‌شده‌اند. بنابراین بسیاری از گزاره‌های دینی که باعث اسلام آوردن کافران شده است به دلیل محتوای معقول و صحیح این گزاره‌ها بوده است. امروزه نیز اگر گزاره‌ای قرار است به دین نسبت داده شود بایست خصیصه عقلانیت را داشته باشد. معنای این سخن، قابل بحث بودن گزاره‌های دینی است، و از آن مهم‌تر قابل نقد بودن، قابل مقایسه بودن، و قابل ارزیابی بودن این گونه گزاره‌هاست (Kadivar, 2008). تمرکز بر خردورزی و عقل نقاد در دین موجب ایدئولوژی‌زدایی از ساحت دین شده، چنانچه در چنین دستگاه فکری دین به آسانی در دستان قدرت و سیاست جای نمی‌گیرد؛ چراکه اساساً عقلانیت و اندیشه راه بسوی ایدئولوژی پیدا نخواهد کرد. هدف تربیت دینی مطرح شده در چنین دستگاه فکری مخالف با تعصب مذهبی، تقدس‌گرایی، تقلید کورکورانه و فرقه‌گرایی است. تأکید بر تربیت دینی که بر بنیان عقلانیت نهاده شده از ورود هر گونه عوامل غیر عقلانی و خرافی جلوگیری کرده و متریان چنین سیستم آموزشی کمتر در معرض دین‌گریزی و دین‌ستیزی قرار می‌گیرند. اما اگر نظام تربیت دینی نقش برجسته عقل را در فهم و استخراج گزاره‌های دینی انکار کند، نگرش متریان به احکام شرعی و گزاره‌های دینی، تعبدی، تقلیدی، غیر عقلانی و غیر قابل بحث و گفتگو خواهد بود که چنین عقلانیت‌زدایی در حوزه تربیت دینی، زمینه را برای دین‌گریزی و دین‌ستیزی متریان در آینده مهیا خواهد کرد.

۳) **زیست مسلمانی در دوره مدرن:** روشنفکران غیر دینی بر این نکته پا می‌فشارند که دین یک امر خصوصی است و نباید اجازه دخالت در عرصه عمومی مانند آموزش را داشته باشد (Mousavi, 2017). بنابراین معتقدند برای ورود به دنیای مدرن باید دین را از عرصه عمومی کنار زد. ایده‌ای که جابری به شدت با آن مخالف بوده و معتقد است که دین جز میراث لاینفک مسلمانان بوده و قسمتی از زندگانی و زیست یک مسلمان محسوب می‌شود و کنار زدن آن به مثابه گسست و انقطاع از تاریخ و نادیده گرفتن هویت وجودی او است. خواه ناخواه دین در هر جامعه‌ای حتی جوامع لائیک و غیر دینی نقش و کارکرد خود را دارد و آموزه‌های دینی و دین‌داری، بخشی از فرهنگ و میراث کهن آن جامعه را تشکیل می‌دهد و اساساً جامعه‌ای بدون دین قابل تصور نیست خصوصاً در جوامع مسلمان که مردم هویت دینی دارند (shamshiri, 2016). جابری با پالایش سنت اسلامی در پی عناصر پویا در تمدن اسلامی است تا با تفسیر معاصرانه و متناسب

با دنیای امروز، زیست مسلمانی را در دوره مدرن مهیا کند. زیست مسلمانی به معنای حقیقی کلمه که همراهی دین را در عرصه آموزش به همراه داشته باشد و زمینه را بر رادیکالیسم دینی و خصومت‌های مذهبی ببندد. اما برعکس، توسعه سکولاریسم و حذف دین از نهاد آموزشی، به نوبه خود خطر افراط‌گرایی دینی، خشونت، تروریسم و جنگ را افزایش خواهد داد که می‌تواند جامعه را با چالش‌های جدی مواجه کند.

### روش تربیتی

لازم به ذکر است که حوزه تعلیم و تربیت دارای ساحت‌های مختلفی است که این ساحت‌ها بر مبنای علم و رویکرد علمی شکل گرفته‌اند. در این راستا تربیت دینی به عنوان شاخه‌ای از تربیت عمومی، چنانچه رویکردی غیرعلمی یا در تعارض با علم داشته باشد دچار مشکلات عدیده خواهد شد. رویکرد تربیت دینی در دنیای امروز بیانگر این مهم است که تربیت دینی با دیگر حوزه‌ها و ساحت‌های تعلیم و تربیت هم‌نوا و سازگار نیست. به تعبیری در حیطه تربیت دینی انگاره‌ای وجود دارد که رویکرد علمی - عقلانی نبایست در این حوزه ورود پیدا کند. بنابراین آنچه از دیدگاه‌های جابری استنتاج می‌شود این است که حوزه تربیت دینی بایستی به سوی رویکردها و روش‌های علمی - عقلانی حرکت کند، موضوعی که ریشه در جریان معتزله قدیم داشته و این نحله فکری در مواجهه با امر دینی، روش عقلانی را سرلوحه خویش قرار داده است. بنابراین اگر روش‌های تربیتی جدید در حوزه تربیت عمومی نقش ایفا می‌کند چرا نباید در تربیت دینی مؤثر واقع شوند.

جابری صرف نظر از هر روش تربیتی، توسعه و پیشرفت در تربیت را منوط به دانش و تربیتی می‌داند که با چاشنی فرهنگ رشد و نمو کرده است. منظور او از فرهنگ، دمیدن روح علمی - انتقادی در عملیات تعلیم و تربیت خصوصاً تربیت دینی است که ظرفیت مواجهه با روش‌های تلقینی آموزش، جزم‌گرایی و مطلق - گرایی و آموزش اسطوره‌ای را داشته باشد. وجه مشترک استفاده از هر گونه شیوه آموزشی - چه سنتی یا مدرن - دارا بودن شاخصه پرسش انتقادی و داشتن روحیه حقیقت‌جویی است. موضوعی که ریشه در معتزله قدیم داشته و در عصر حاضر در دیدگاه‌های نوین آموزشی و در نظریه انتقادی مکتب فرانکفورت نمود پیدا کرده است. با این تفصیل روش تربیت دینی در این دیدگاه سمت و سوی نوین و عصری دارد که می‌تواند با اتکا به میراث تربیتی گذشته و بهره‌گیری از روش‌های نوین عصری، تجربه جدیدی را در این عرصه رقم بزند. بنابراین با توجه به پیش‌فرض‌ها و مبانی فکری که تفصیل آن گذشت روش تربیت دینی در این رویکرد استفاده از روش‌های تجربی و اکتشافی، روش‌های تحلیل‌گری، تفکر منطقی، نسبی‌گرایی معرفتی، حل مسئله، گفتگو، استدلال و به‌طور کلی تمامی روش‌هایی که به نوعی ابزار و پیش‌نیازهای خردورزی و عقل‌گرایی را فراهم کرده و اندیشه و تفکر انسانی را در انتخاب صحیح یاری می‌کنند است. از سوی دیگر

در این نوع نگرش، روش‌های تربیت‌دینی که جنبه اقتدار‌گرایانه و یک‌جانبه‌انگاری آموزشی و عدم دیالوگ در آن‌ها غالب است از درجه و اهمیت کمتری برخوردار خواهد بود.

### محتوای درسی

چنانچه در محث جابری و اندیشه اسلامی اشاره شد مبانی هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و حتی انسان-شناسی جابری متأثر از فیلسوفان مغرب اسلامی مانند ابن رشد به شدت واقع‌گرا، تجربه‌گرا و این‌جهانی است. بنابراین محتوای تربیت‌دینی در این نوع نگاه با طرحواره و پیش‌فرض‌های عینیت‌گرایی شروع به اندیشیدن می‌کند. یکی از دلایل علاقه‌مندی جابری به فلسفه ابن رشد، داشتن روحیه نقادی و خردورزی است؛ چراکه به باور او این نوع فلسفه و دستگاه فکری با این خصیصه نمی‌تواند به ایدئولوژی تبدیل شود. جابری معتقد است که ساحت دین و فلسفه، میدان جداگانه دارند و نباید میدان متفاوت علوم عقلی را با علوم نقلی درهم آمیخت. در همین راستا جابری دین را ایدئولوژی نمی‌بیند، بلکه معتقد است که ایدئولوژی در پیوند با نظام‌های اجتماعی ایجاد می‌شود و اسلام به عنوان یک دین، بزرگ‌تر و مهم‌تر از آن است که تنها در ساختار اجتماعی تعریف شود. با این تفصیلات جابری با تربیت و آگاهی‌های ایدئولوژی شده از اسلام (که در طول تاریخ گذشته و معاصر کم نبوده) مخالف است (M. R. Wasfi, 2017). بنابر آنچه اشاره شد محتوای تربیت-دینی از نگاه جابری می‌تواند مبتنی بر نکات زیر باشد.

۱) **محتوای عقلانی و انسانی:** گرایش فلسفه جابری به عقل‌گرایی و عینیت‌گرایی ابن رشدی و همچنین دوری از فلسفه ایدئالیستی و هستی‌باورانه، زمینه را برای محتوای عقلانی و عینی مهیا می‌کند؛ چنانچه تربیت‌دینی به دنبال محتوای تربیتی است که نگاه اخروی و این‌دنیایی را با هم جمع کرده باشد و با گرایش عقلانی و انسانی در پی تفسیر رئالیستی و واقعی از متن دینی است. در همین راستا محتوای دینی برای نهادینه کردن اعتقادات، ارزش‌ها و باورها بر پایه حقایق ملموس، عینی و قابل فهم استوار شده و از همین راهبرد نیز در انتقال معرفت دینی برای متریبان استفاده می‌شود.

۲) **محتوای ایدئالیستی - انتقادی:** تمایل جابری به فلسفه تجربه‌گرا و عینیت‌گرا بدین معنا نخواهد بود که از اهمیت دروسی که ماهیت ایدئالیستی آن غالب است کاسته شود. هر نوع پیشرفت و موفقیت در تربیت‌دینی بدون توجه به هویت و تاریخ فرهنگ دینی امکان‌پذیر نخواهد بود. بنابراین توجه به میراث و فرهنگ دینی گذشته در تفکر جابری با رویکرد انتقادی مطرح است. دروسی مانند فلسفه دین، تاریخ دین، ادبیات دینی، هنر و زیبایی‌شناسی دینی با دید انتقادی مورد توجه خواهد بود.

## نتیجه

این پژوهش با بررسی اندیشه‌های نومعتزله خصوصاً جابری به ارائه الگویی از تربیت دینی پرداخت و در این راستا مبانی، اهداف، روش و محتوای تربیتی را از آرا و اندیشه‌های عابد الجابری استنتاج کرد. به باور جابری در تربیت دینی باید به این امر بنیادین توجه داشت که ساحت دین و فلسفه میدان جداگانه دارند و نباید میدان متفاوت علوم عقلی را با علوم نقلی درهم آمیخت. تجربه تاریخی گواه است که چنین امری زمینه را برای ایدئولوژیک‌سازی دین و تربیت دینی مهیا کرده و بنیان غیب‌مداری و قداست‌محوری را مستحکم و بنیان خردمداری و عقلانیت دینی را متزلزل خواهد کرد. جابری با طرح تفکیک ساحتی علوم، تربیت دینی را پیشنهاد می‌دهد که در پی ایدئولوژی ستیزی از محتوای دینی است و از سویی زمینه را بر استبداد دینی و بازتولید فرهنگ طبقه خاص می‌بندد. به اعتقاد او توافق و اجماع حداقلی نخبگان جامعه در ترسیم مبانی و اهداف نظام دینی، زمینه را برای تربیت دینی فراگروهی و ملی مهیا کرده و با جذب اکثریت قومی- مذهبی می‌تواند تربیت شهروندی حداکثری را به ارمغان آورد.

\*\*\*

## References

- Abdullah, I. (2020). Educational thought and its role in reviving the Renaissance in the Arab world "Refaa Al-Tahtawi as a model". *Djousour El-maaréfa*, 6, 190-201. <https://www.asjp.cerist.dz/en/downArticle/136/6/4/136651>
- Al-Jabari. (1991). *Heritage and modernity*. Beirut: Arabic Unity Studies Center.
- al-Jabari, M. A. (1991). *alturath walhadatha*. Beirut: Center for Arab Unity Studies.
- Al-Jabri. (1977). *For a progressive vision of some of our intellectual and educational problems*. bayda: dar alnashr almaghribia.
- Al-Jabri. (1985). *Lights on the problem of education in Morocco*: dar alnashr almaghribia.
- Al-Jabri. (1991). *alturath walhadatha*: Center for Arab Unity Studies.
- Al-Jabri. (1994). *Democracy and human rights*. Beirut: Center for Arab Unity Studies.
- Al-Jabri. (1998). *Ibn Rushd biography and thought*. Beirut: Center for Arab Unity Studies.
- Al-Jabri. (2006). *Introduction to the Holy Qur'an*. Beirut: Al-Wahda Al-Arabi Studies Center.
- Al-Jabri. (2019). *debocracy, human rights and law in islamic thought*. tehran: Murwarid.
- Amara, M. (2018). *Eternal miracle* (Y. Abdi, Trans.). Tehran: Ehsan publication. (In persian)
- Amin, A. (2012). *dohaal isalam*. Cairo: Hindawi Foundation for Education and Culture.
- Armin, M. (2019). *An approach to the Qur'an*. Tehran: nashreney. (In persian)
- Bohoosh, G. (2020). The Experience of Mohammad Abid Al-Jabari in Dealing with the Holy Qur'an - Definitions, Understandings, and Interpretations - A Critical Study. *Institute of Islamic Sciences*, 6. <https://www.asjp.cerist.dz/en/downArticle/391/6/3/127580>
- Buanani, S. (2021). An article about the anthropological thought of the Mu'tazilites The religious and linguistic side -a model-. *Journal of Anthropology of El-Edyan*, 17.

- <https://www.asjp.cerist.dz/en/article/142357>
- Dariabigi, M. (2017). *The method of facing the problem of tradition in Jabri's thought*. tehran: Surah Mehr. (In persian)
- Diarbigi, M. (2014). A Review Of The Jaberi's Thought On Shiism. *A Quarterly for Shi'ite Studies*, 12. [https://www.shiitestudies.com/article\\_18717.html](https://www.shiitestudies.com/article_18717.html)
- Ebrahimipour, Q. (2012). The Critique of the Arab Mind. *Socio-cultural knowledge*, 2, 123-152. <http://marefatefarhangi.nashriyat.ir/node/52>
- Fakhizadeh, A. H., Afkar, A. D., & Rahqi, M. T. Q. (2021). A Critical Analysis of Mohammed Abed al-Jaberi's Viewpoint on the Meaning of the of the Holy Prophet's (p.b.u.h.) Being Omni (Unlettered). *pazhouhesh dini*, 28. <http://pdmag.ir/article-1-685-fa.html>
- Gharavi, S. (2008). Introducing the contemporary Mu'tazili. *Miskat al-noor magazine*, 24-25. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/30209>
- Goli, J., & Yousefian, H. (2010). Main Streaming New Mu'tazila. *Journal of theological knowledge*, 115-142. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/835869>
- Hanafi, H., & Al-Jaberi, M. A. (1990). *East and West dialogue*. Beirut: Arab Institute for Studies and Publishing.
- Kadivar, M. (2008). *islam and human rights*. tehran: kavir. (In persian)
- Karimian, A. J. (2016). Philosophy in the East of the Islamic world. *Review of the book of history*, 3. <http://htybr.fasnameh.org/article-1-190-fa.html>
- Karmi, M. T. (2002). Exploring the meaning of Arabic wisdom in Jabri's thought. *Journal of political science*, 22, 231-254. (In persian) <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/13816>
- Karmi, M. T. (2003). Reflections on religion and thought in a conversation with Mohammad Abed Al-Jabari. *Journal of Philosophy & Theology*, 17. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/13816>
- Khaled, A. D. (2013). Philosophical and educational readings in the thought of Taha Hussein. *Education and Science Magazine*, 20.
- Khalji, M. M. (1990). The conversation between two cultures in the conversation between a thinker from the Arab East and a thinker from the Western Maghreb. *Journal of Philosophy & Theology*, 9, 222-247. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/13888>
- Khsheim, A. F. (1976). *Mental tendency in Mu'tazila thinking*. Misrata: General Company for Publishing and Distribution.
- Kilishmi, E. B., Sharaft, N., & . (2019). An introduction to the history of education and upbringing of an Arab Maghreb with confirmation of the opinions of Abed al-Jabri. *Journal for the History of Islamic Civilization*, 52. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1598142/>
- Mahmoud, Z. N. (2018). *Renewal of Arabic thought*. Egypt: Hindawi Foundation.
- Moeinifar, M. (2013). A brief overview of the components of Jabri's intellectual system. *Marifat*, 195, 107-121. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1033095>
- Motaghi, S. A. (1999). Al-Jabri's project in criticizing contemporary Arabic thought. *political science*, 3, 109-120. (In persian)
- Mousavi, S. N. (2017). Explaining and evaluating the comparative education of religions in religious education. *Bi-Quarterly Research Scientific Journal Educational Jurisprudence studies*. <https://www.noormags.ir/view/fa/magazine/number/68307>

- Negaresh, H., & Moghadam, N. D. P. (2009). Injuries of religious education in Qom middle schools and management strategies for its treatment. *Journal of Cultural Management* (fifth issue). <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1095913>
- Osmani, M. (2022). Minority thinking in Islamic political thought. *Journal of political thought*, 6, 293. (In persian)
- Shahidi, S. S. (2004). The factors of the emergence of the Mu'tazila. *Avicennian Philosophy*, 36. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/30187/>
- shamshiri, B. (2016). *A new project in contemporary anthropology*. tehran: negahe moaser. (In persian)
- Sheikh, A. I. (2012). *The issue of freedom in Islamic thought*. Damascus: The Syrian General Organization for Books.
- Shirvani, A., Shamshiri, B., & Zarei, L. (2021). The Pathology of Religious Education of High School Students. (From the Viewpoints of Educators, Teachers and Students). *Islamic education*, 29. (In persian)
- valve, P., Ahmed, D., Sarasht, J. P., Moghadam, M. S., & Hosseinzadeh, M. (2017). Thoughts of neo-mutzaleh and education. *foundations of education*, 1, 84-102. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1257519>
- Wasfi, M. R. (1997). Rationality and identity. *Farhang magazine*, 28, 122-127. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/322491>
- Wasfi, M. R. (2017). *Neo-Motzaliens*. tehran: Negahe Moaser. (In persian)
- yasin, a. (1987). *Originality and contemporary*. Beirut: Center for Arab Unity Studies.
- Za'bah, K. b., & Mohammad, W. (2021). The Possible Impossibility: Research into the Problem of Modernity and the Islamic State according to Wael Hallaq. *Wisdom Journal for Philosophical Studies*, 9(2), 1000-1021. <https://www.asjp.cerist.dz/en/article/165126>
- Zina, H. (1978). *The mind of the Mu'tazilites*. Beirut: dar alafaq aljadidah.